

न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको अवधारणा

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

**‘न्यायिक बाह्य पहुँच’ (Judicial Outreach)
कार्यक्रमको अवधारणा**

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

तयारी समूह

श्री राघव लाल वैद्य, कार्यकारी निर्देशक, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
श्री केशरीराज पण्डित, पूर्व मुख्य न्यायाधीश, पुनरावेदन अदालत, पाटन
श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ, न्यायाधीश, पुनरावेदन अदालत हेटौँडा
श्री राजेन्द्र खरेल, जिल्ला न्यायाधीश, न्याय परिषद्

श्री राजन कुमार के.सी., कार्यक्रम व्यवस्थापक

ले-आउट/डिजाइन

श्री विष्णुबहादुर बरुवाल

प्रकाशक : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, हरिहरभवन, ललितपुर
प्रकाशन संख्या : ३०० प्रति
सर्वाधिकार : प्रकाशकमा
प्रकाशन मिति : २०७१, वैशाख
मुद्रक : फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि. ।

सहयोग: International Commission of Jurists

प्रधान न्यायाधीश

शुभकामना

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले शिक्षक, विद्यार्थी, महिला, पिछडिएको वर्गलगायत आम जनसमुदायलाई लक्षित गरी नेपालको कानून प्रणाली र न्यायिक प्रक्रियाको बारेमा सूचित गर्ने र न्यायिक कार्य सम्पादन प्रक्रियामा पृष्ठपोषण गर्ने उद्देश्यले न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको अवधारणा प्रकाशन गर्न लागेको जानकारी पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ ।

न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई सहज रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि न्याय प्रशासनका सरोकारवाला निकायहरूका अतिरिक्त आम जनसमुदायको सहयोग आवश्यक पर्दछ । यस प्रकारको सहयोग बारे आम नागरिकहरूलाई सुसूचित गराउन न्यायालयले समेत अग्रसरता देखाउनुपर्ने अवस्था रहन्छ । नेपालमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले केही वर्ष अघिदेखि न्यायालयको संरचना, कार्यविधि र कार्यसम्पादन पद्धति बारे आम जनसमुदायमा जानकारी प्रवाह गर्ने कार्यको थालनी गरेको छ । यस तथ्यलाई उजागर गर्दै टर्कीको इस्तानबुलमा सन् २०१३ मा आयोजित एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका प्रधानन्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरूको सम्मेलनले आम नागरिक र खासगरी विद्यार्थीहरूलाई न्याय प्रणाली र न्यायिक प्रक्रियाका बारेमा आधारभूत जानकारी प्रवाह गर्न न्यायपालिकाले अग्रसरता देखाउनुपर्ने भन्ने कुरा समेत समावेश गरी इस्तानबुल घोषणापत्र जारी गरेको छ ।

उल्लिखित पृष्ठभूमिमा न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको विकास गरी त्यसको अवधारणापत्र प्रकाशन हुनु प्रशंसनीय कार्य हो । प्रस्तुत अवधारणापत्र तयार पार्न सफल भएकोमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यसबाट न्यायिक कामकारवाहीको जानकारी आम जनसमुदायसम्म व्यवस्थित रूपमा पुऱ्याई न्यायालयप्रति जनविश्वास अभिवृद्धि गराउन र न्यायिक प्रक्रिया समेतका बारेमा सूचना प्रवाह गर्न सहयोग पुग्नेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु । यसप्रकारका रचनात्मक कार्यले भविष्यमा पनि निरन्तरता प्राप्त गर्नु भन्ने कामनासहित प्रस्तुत प्रकाशनको सफलताको कामना गर्दछु ।

२०७१ वैशाख

(दामोदरप्रसाद शर्मा)

भूमिका

छिटो-छरितो र गुणस्तरीय न्याय सम्पादन गर्ने उद्देश्यले न्यायाधीश, न्याय सेवाका अधिकृत तथा कानून व्यवसायीको कार्यक्षमता र व्यवसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्न तथा कानून र न्यायको क्षेत्रमा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान गर्न र कानूनी सूचना केन्द्रसमेतको कार्य गर्ने उद्देश्यले प्रतिष्ठानको स्थापना अध्यादेशद्वारा २०६० साल चैत्र ४ गते भएको हो ।

न्यायिक प्रतिष्ठान अध्यादेश, २०६० लाई विस्थापित गरी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान ऐन, २०६३ बमोजिम स्थापित एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला, स्वशासित र संगठित संस्था हो । आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै प्रतिष्ठानले लक्षित वर्गको ज्ञान, सीप र क्षमता अभिवृद्धिका लागि प्रशिक्षण, प्रवचन, छलफल र अनुसन्धान समेत गर्दै आएको छ ।

अदालतले आफ्ना काम कारवाहीको बारेमा समुदायलाई जानकारी गराउन समुदायमा अदालत र सरोकारवालाहरु जान हुन्छ वा हुदैन भन्ने बारेमा स्वयम् न्यायाधीश, अदालतका कर्मचारी तथा सरोकारवालाहरुको स्पष्ट एक मत धारणा बनि सकेको पाइँदैन । समुदाय र अदालत बीच सम्वादहीनता कायम रहेकोले र समुदायमा न्यायिक कामकारवाहीको जानकारी प्रवाह गर्न नसक्दा पनि अदालत प्रति जनआस्थामा कमी रहेको पाइन्छ । समुदाय र अदालत बिच सुमधुर सम्बन्ध कायम गरी विद्यमान दुरीलाई न्यूनीकरणका लागि न्यायाधीश, अदालतका कर्मचारी तथा सरोकारवालाहरुलाई कार्यक्रमको अवधारणा स्पष्ट गराउनु पर्ने भएकोले प्रस्तुत न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको अवधारणा पत्र तयार गरिएको छ ।

प्रस्तुत अवधारणा पत्र तयार गर्ने क्रममा प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गर्ने International Commission of Jurists (ICJ – Nepal) र त्यस सस्थाका तत्कालीन राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार श्री विद्या चापागाई र वर्तमान राष्ट्रिय कानूनी सल्लाहकार श्री सुमेदा शाक्यलाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । यसै गरी मस्यौदा दिग्दर्शनलाई अन्तिम रूप दिनका लागि काठमाडौँ र वुटवलमा आयोजना गरिएको परामर्श बैठकमा आफ्नो अमूल्य राय सुझाव दिनुहुने सम्पूर्ण सहभागीहरुलाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

अवधारणा पत्र तयार गर्ने क्रममा विज्ञहरु कार्यकारी निर्देशक माननीय श्री राघवलाल वैद्य, पूर्व मुख्य न्यायाधीश माननीय श्री केशरीराज पण्डित, पुनरावेदन अदालत हेटौँडाका

न्यायाधीश माननीय श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ, जिल्ला न्यायाधीश माननीय श्री राजेन्द्र खरेलज्यूले कार्य व्यस्तताका बाबजुद पनि यो अवधारणा पत्र पुस्तकलाई प्रकाशनयोग्य बनाउन सहयोग गर्नु भएको छ । यसैगरी प्रस्तुत अवधारणा पत्र तयारीको संयोजनका साथै व्यवस्थापनमा खटिनु भएका यस प्रतिष्ठानका निर्देशक/रजिष्ट्रार श्री लेखनाथ पौडेल, उप निर्देशक श्री पारस पौडेल र कार्यक्रम व्यवस्थापक श्री राजन कुमार के.सी.ले प्रशंसनीय जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुभएकोमा र विज्ञहरुबाट प्राप्त सामग्रीलाई एकत्रित एवम् संयोजन गरी प्रकाशन योग्य बनाउन सहयोग गर्नु हुने प्रतिष्ठानका कार्यालय सचिव श्री पुनम लाखेलाई समेत धन्यवाद छ ।

यस अवधारणा पत्रले न्यायाधीश, अदालतका कर्मचारी तथा सरोकारवालाहरुको न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको अवधारणा एकमत बनाउन सहयोग पुग्ने छ भन्ने अपेक्षा राखिएको छ ।

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

विषय सूची

परिच्छेद-१

परिचय

पृष्ठ

१.१ : विषय प्रवेश	१
१.२ : अवधारणा पत्रको आवश्यकता	१
१.३ : अवधारणा पत्रको प्रयोग (लक्षित समूह)	३

परिच्छेद-२

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको अवधारणा र यसको महत्त्व

२.१ : न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको अवधारणा	५
२.२ : कार्यक्रमको अवधारणागत विकास	८
२.३ : नेपालमा कार्यक्रमको सान्दर्भिकता	११

परिच्छेद-३

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको मान्य अभ्यास र ढाँचाहरू

३.१ : कार्यक्रमको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र त्यसका ढाँचाहरू	१५
३.२ : कार्यक्रम सञ्चालनमा नेपाली अभ्यास र यसबाट प्राप्त अनुभवहरू	१९

परिच्छेद-४

नेपालमा सञ्चालन गरिने न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको माती रूपरेखा

४.१ : कार्यक्रमबाट हासिल गर्नुपर्ने उद्देश्यहरू	२१
४.२ : कार्यक्रमको विधि र ढाँचा	२१
४.३ : कार्यक्रमले लक्षित गर्नुपर्ने समूहहरू	२५

परिच्छेद-५

कार्यक्रम सञ्चालनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यूनतम निर्देशक विधि तथा शर्तहरू

५.१ कार्यक्रम सञ्चालनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यूनतम निर्देशक विधिहरू	२६
५.२ कार्यक्रम सञ्चालनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यूनतम शर्तहरू	२७

परिच्छेद-१

परिचय

१.१ विषय प्रवेश

प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राज्यका विभिन्न अङ्गहरूबाट भएका कार्यहरूको बारेमा जानकारी पाउनु नागरिकहरूको अधिकार मानिन्छ। प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा जनता नै सार्वभौम रहने र जनताले छानेका जनप्रतिनिधिमाफत राज्य शासन व्यवस्थाको सञ्चालन हुने भएकाले आफ्ना प्रतिनिधिले सञ्चालन गरेको शासन व्यवस्थाको बारेमा जानकार रहन पाउनु प्रतिनिधि छनौटको अधिकारको सही प्रयोगको लागि अनिवार्य पनि मानिन्छ। किनभने आफ्ना प्रतिनिधिले गरेका काम कारवाहीका बारेमा कुनै जानकारी विना नै उनीहरूको मूल्याङ्कन गरी छनौट गर्ने वा नगर्ने अधिकारको प्रयोग गर्दा निर्णय यथार्थतामा आधारित नहुन पनि सक्दछ।

यसका साथै राज्यका कतिपय गतिविधिमा नागरिकहरूको सूचनाको अधिकारको सुनिश्चितता मात्र होइन, सहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चितता गर्नुपर्ने विषय पनि महत्वपूर्ण रूपमा उठिरहेको छ। राज्यका विभिन्न अङ्गहरूद्वारा सञ्चालित गतिविधिहरूको सूचनाको कुरा र सहभागिताको कुरा गर्दा कार्यपालिका र व्यवस्थापिका मात्र होइन, न्यायपालिकाका गतिविधिहरूको सूचना पाउने र सहभागी हुने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। हुन त न्यायपालिकाको कुरा गर्दा राज्यका अन्य अङ्गहरू भन्दा केही भिन्न रूपमा यसको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको कुरालाई महत्व दिने गरिन्छ। तथापि सत्य के हो भने न्यायपालिकाको शक्ति भनेको यस प्रतिको जनताको आस्था हो र यस प्रतिको जनताको आस्था न्यायिक प्रक्रिया र न्यायिक क्रियाकलाप प्रतिको उनीहरूको बुझाइमा निर्भर गर्दछ। यसका अतिरिक्त न्यायिक प्रक्रियामा जनताको सहभागितालाई सुनिश्चित गरी न्याय प्रणाली प्रतिको उनीहरूको स्वामित्वभाव विकास गराउने विषयमा पनि विभिन्न अभ्यासहरू विकसित गरिएका छन्। न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) यसै सिलसिलामा विकसित एक प्रकारको कार्यक्रम हो।

१.२ अतधारणा पत्रको आवश्यकता

न्यायपालिकाले जनताको मानव अधिकार, पिछडिएको वर्गहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अधिकार, संक्रमणकालीन न्याय एवम् अन्य पिछडिएका वर्गहरूको अधिकारका सम्बन्धमा

फैसला मार्फत थुप्रै अधिकारहरु सुरक्षित गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी संविधानसँग बाँझिएका थुप्रै ऐन कानूनहरु तथा सरकारी निकायका निर्णयहरु वदर गरी संवैधानिक सर्वोच्चता कायम गर्ने दिशामा पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी आएको छ । वि.सं. २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनबाट २०४७ सालको संविधानलाई खारेज गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भए पछि पनि मानव वेचबिखन तथा ओसार पसार लगायत लैङ्गिक एवम् मानव अधिकारका विभिन्न विषयमा महत्वपूर्ण फैसला गर्दै जनताका अधिकारहरुको संरक्षण गर्दै आएको छ । न्याय सम्पादनको कार्यलाई छिटो छरितो बनाई न्याय सम्मको जनताको पहुँचलाई सुलभ तुल्याउन पनि विभिन्न सुधार योजनाहरु मार्फत न्यायपालिकाले भरमग्दुर प्रयत्नहरु गर्दै आएको छ । न्यायिक उत्तरदायित्वको वृद्धि गरी न्यायलाई स्वच्छ, निष्पक्ष र भरपर्दो बनाउने दिशामा पनि प्रयासहरु भइरहेका छन् ।

न्यायपालिकाद्वारा भइरहेका यी प्रयत्नहरुका बावजूद पनि न्यायपालिका आलोचनामुक्त भने छैन । न्याय छिटो छरितो हुन सकेन, न्याय कम खर्चिलो हुन सकेन, न्याय सम्मको पहुँच सहज हुन सकेन भन्ने जस्ता जनगुनासाहरु यथावतै रहेको पाइन्छ । न्याय छिटो छरितो हुन नसक्नु, पहुँच सहज हुन नसक्नुको पछाडि विविध कारणहरु हुन सक्छन् । कानूनी तथा प्रक्रियागत जटिलता, श्रोत र संसाधनको अपर्याप्तता, अनुसन्धान र अभियोजनमा हुन सक्ने कमजोरी, न्यायिक प्रक्रियामा स्वयम् जनसाधारणको सहयोगको कमि जस्ता कारक तत्वहरु हुन सक्छन् । यी कारक तत्वहरुको समाधानमा न्यायपालिका स्वयम्को भूमिका अत्यन्त गौण रहेको हुन सक्दछ तर पनि न्यायपालिकाबाट भइरहेका प्रयत्नहरु, न्यायपालिकाका सीमितताहरु र नागरिकका तहबाट खेल्नु पर्ने भूमिकाहरुका बारेमा जनसाधारणलाई बुझाउने, न्यायपालिकाबाट जनसाधारणले गरेका अपेक्षाहरु एवम् न्यायपालिकाले पनि जनसाधारणबाट गरेका अपेक्षाहरु बुझ्ने किसिमका अन्तरक्रिया तथा अन्तर सम्वादका कार्यक्रमहरु आयोजना हुन सकेको पाँइदैन । यसले गर्दा न्यायपालिका र जनसाधारणका बीच दुरी कायम हुन गई न्यायपालिका प्रतिको जनआस्था र विश्वास निर्माणमा प्रतिकूल प्रभाव परेको महशुस गरिन थालेको छ ।

त्यसैले आजभोली धेरै मुलुकहरुमा न्यायपालिका र जनसाधारण बीचको सम्बन्ध सुदृढीकरणका लागि अन्तरक्रिया र अन्तरसम्वादका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने अभ्यासहरु विकसित भएका छन् । नेपालमा यस प्रकारको अभ्यास प्रचलनमा आइसकेको छैन । स्वयम् न्यायाधीशहरुलाई पनि यस प्रकारको कार्यक्रमको उपादेयता, ढाँचा, उद्देश्य र महत्व जस्ता विषयमा जानकारी गराउनु पर्ने आवश्यकता छ । यसका साथै जनसाधारणसँग गरिने यस प्रकारको कार्यक्रमहरुमा छलफल गरिने विषयहरु

के हुन सक्दछन्, जनसाधारणको कुन समुदायलाई कार्यक्रमले लक्षित गर्नुपर्ने हो, कार्यक्रम सञ्चालनका शर्त र नियमहरू के हुनु पर्दछ, अन्य मुलुकहरूमा कार्यक्रमहरू कसरी सञ्चालन हुने गरेका छन् जस्ता विषयमा सर्वप्रथम हाम्रा न्यायिक समुदायका सदस्यहरूलाई नै बुझाउनु जरुरी देखिएको छ। यिनै आवश्यकताका सन्दर्भमा प्रस्तुत दिग्दर्शन निर्माण गरिन लागेको हो।

१.३ अवधारणा पत्रको प्रयोग (लक्षित समूह)

अदालत र अदालतका न्यायाधीशहरू जनसाधारण समक्ष प्रत्यक्ष सम्वादमा जान हुन्छ कि हुँदैन भन्ने विषयमा नेपालमा स्पष्ट धारण बनीसकेको छैन। यद्यपि न्यायपालिकाको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कन पछि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट यो कुरालाई जनसाधारणसँगको न्यायपालिकाको सम्बन्ध सुधार गर्ने एउटा उपायको रूपमा यसलाई स्वीकारी सिकिएको छ। यति हुँदा हुँदै पनि न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमका विषयमा कमै मात्र पाठ्य सामग्रीहरू उपलब्ध हुने गरेको र नेपालको सन्दर्भमा यो कार्यक्रमको ढाँचा र स्वरूप एवम् छलफल गरिने विषयवस्तुका सम्बन्धमा थप जानकारी गराउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको सन्दर्भमा सम्बन्धित न्यायाधीश, अधिकृतहरू एवम् कानून व्यवसायीहरूका निम्ति समेत सहयोगी हुन सकोस् भन्नका लागि यो अवधारणा पत्रको निर्माण गरिएको हो। यसैले स्वाभाविक रूपमा यो अवधारणा पत्र जनसाधारणसँग आयोजना गरिने अन्तर सम्वादका कार्यक्रमहरूमा श्रोत व्यक्तिका रूपमा सहभागी हुने न्यायाधीश एवम् अधिकृतहरूतर्फ लक्षित रहेको छ। यसका साथै न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमका बारे जानकारी राख्न चाहने अन्य जिज्ञासुहरूका निम्ति पनि यो दिग्दर्शन उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ।

परिच्छेद-२

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको अवधारणा र यसको महत्त्व

२.१ न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको अवधारणा

"Better informed citizens tend to have more confidence in their courts, are more likely to see judges' decisions as fair, and more highly value on independent judiciary."

- National Center for State Courts' Survey, 2009

न्यायपालिकाको सर्वोत्कृष्टता यसलाई प्राप्त अख्तियारीको आधारमा परीक्षण हुने नभई यसबाट प्रवाह हुने सेवाको गुणस्तरीयतामा निर्भर रहने कुरा हो। सेवाको गुणस्तरीयता स्वच्छता, निष्पक्षता र वस्तुनिष्ठतामा आधारित हुने कुराहरू हुन्। न्याय प्रणाली प्रतिको विश्वास न्याय छिटो छरितो हुनुमा भन्दा न्यायिक प्रक्रियाको स्वच्छतामा बढी निर्भर छ। होइन भने कानूनी राज्यको स्थान प्रहरी राज्यले लिइसकेको हुन्थ्यो। तथापि आम नागरिकहरूमा न्यायिक ढिलाई प्रति करिब उस्तै प्रकारको असन्तुष्टि रहेको पाइन्छ। यसो हुनाको एउटा कारण न्यायिक कार्यको स्वभाव र प्रकृतिका बारेमा उनीहरूलाई बुझाउन नसकिएकोले हो भन्ने बुझ्न जरुरी छ। जनमत सर्वेक्षणले के देखाएको छ भने अदालत र न्यायिक प्रक्रिया प्रतिको बढी जानकारीसँग अदालत प्रतिको उनीहरूको आस्था अन्तरसम्बन्धित छ। (Public opinion data show that greater public knowledge about the courts correlates with greater trust in them)।

राज्यका तीन अङ्ग मध्ये न्यायपालिका एउटा प्रमुख अङ्ग हो। संविधान तथा कानूनको अन्तिम व्याख्याता भएको नाताले अदालतका फैसलाहरूले लोकतन्त्रको प्रवर्द्धन, मानव अधिकारको संरक्षण र नागरिक अधिकारहरूको मान्यता एवम् विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको हुन्छ। संविधानको अभिभावक र नागरिक अधिकारको संरक्षक पनि अदालत नै हो। यस अर्थमा अदालत सर्वसाधारण जनताको आस्था र भरोसाको केन्द्र पनि हो। न्यायपालिकाले न्याय सम्पादनको कार्य गर्दा खुला रूपमा गर्दछ। स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र सक्षमता न्यायपालिकाका आधारभूत चरित्रहरू हुन्। एक तहको अदालतबाट कुनै त्रुटीवश न्यायमा आँच पुग्ने अवस्था सिर्जना भए पनि न्याय प्रणाली भित्रै माथिल्लो तहको अदालतबाट पुनरावलोकन हुने परिपाटी अपनाइएको हुन्छ। वास्तवमा न्यायिक कार्यको पवित्रताको संरक्षणका लागि गरिएको यही नै सर्वोत्कृष्ट पक्ष हो। तर न्यायिक

कार्यका यी आधारभूत मान्यता र प्रणालीका बारे जनसाधारणमा सही समझदारी कायम गर्न सकिएन भने सरकारका अन्य निकायबाट सम्पादन हुने न्यायिक कार्य र न्यायपालिकाबाट सम्पादन हुने न्यायिक कार्य बीच कुनै भेद छुट्याउन नसक्ने भई न्यायिक कार्यसम्पादन प्रति पनि अन्य सरकारी निकाय सरह सामान्य दृष्टिकोण बनाउनु र मत राख्नु अस्वाभाविक हुँदैन ।

न्यायिक प्रक्रियाका आधारभूत मान्यता र सिद्धान्तका बारे सुसूचित गराई अदालत प्रतिको आम जनताको सम्मान र आस्था बचाइ राख्न पनि जनसाधारणसँग अदालतले अन्तरक्रिया र अन्तर संवाद गर्नु जरुरी ठानिएको छ । त्यसैले भनिन्छ - न्यायिक बाह्य पहुँच भन्नाले अदालतबाट सम्पादन हुने काम कारवाहीका बारे जनसाधारणलाई बुझाउने अदालतको योजनावद्ध प्रयास हो । (Judicial outreach refers to planned efforts by courts to educate the public about the work of the courts)

ऐतिहासिक दृष्टिले हेर्दा न्यायाधीशहरु स्वभावैले जनसाधारणको नजरबाट टाढा रहन चाहने वर्गको रूपमा परिचित छन् । अक्सर आफ्नो सन्देश प्रवाहका लागि न्यायाधीशहरु बार एशोसियसन तिर आँखा लगाउने गरेको पाइन्छ । तर आजभोली अदालत र न्यायाधीशहरु विभिन्न कोणबाट प्रत्यक्ष आक्रमणको निशाना बनिरहेका छन् । अदालतबाट भएका फैसलाहरुलाई विवादस्पद बनाउने, सामाजिक यथार्थहरुबाट टाढा रहेको भनी चित्रण गर्ने, परम्परागत शैलीबाट काम गरेको मान्ने जस्ता थुप्रै विषयहरु उठाउने गरिएको पाइन्छ । त्यसैले अदालत प्रतिको सार्वजनिक आस्था निर्माणका लागि न्यायाधीशहरु आफैले रचनात्मक भूमिका खेल्नु पर्ने आवाज बढ्दो छ ।

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रम यसै सन्दर्भमा विकसित अभ्यास पनि हो । यसका अतिरिक्त वर्तमान शताब्दीमा अदालत प्रतिको जनसाधारणको अपेक्षामा व्यापक वृद्धि भइरहेको छ । अदालत प्रतिको अपेक्षा बढ्नु भनेको अदालतको भूमिका प्रति जनसाधारणको मान्यता बढेको अवस्था पनि हो तर यसका साथै जनसाधारण प्रति अदालतको जिम्मेवारी बढेको हो भनेर पनि बुझ्नु जरुरी छ । बढ्दो जिम्मेवारीका सन्दर्भमा जनसाधारण कै बीचमा पुगेर संवाद गर्ने र आफूलाई थप परिमार्जन एवम् सुधार गर्दै लैजाने उद्देश्यले न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको अवधारणा विकसित हुन आएको पाइन्छ ।

न्याय सम्पादनको कार्य अदालतको एकलो प्रयासबाट मात्र सम्पादन हुने कार्य होइन । अपराध अनुसन्धानको कार्यमा प्रहरी, अभियोजनमा सरकारी वकील, प्रतिरक्षामा कानून व्यवसायी संलग्न रहेका हुन्छन् । यी सबैको उत्तरदायित्वपूर्ण भूमिकाबाट मात्र सही रूपमा

न्यायको अभिव्यक्ति हुन सक्दछ । यसै गरी अदालतबाट सम्पादन हुने न्याय कानूनमा आधारित हुनुपर्छ तर कानून निर्माणको कार्य न्यायपालिकाले गर्ने नभई व्यवस्थापिकाले गर्दछ । अदालत सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने बजेट लगायतका श्रोत साधनहरू कार्यपालिकाले उपलब्ध गराइदिनु पर्ने हुन्छ । अदालतबाट हुने फैसलाको कार्यान्वयनमा पनि प्रहरी जनशक्तिको उपस्थिति आवश्यक पर्ने हुन्छ । तथापि न्याय सम्पादनका सम्बन्धमा जति पनि गुनासा र आलोचनाहरू व्यक्त भएका छन् ती सबै न्यायपालिका प्रति नै लक्षित रहेको देखिन्छ ।

न्यायपालिकाले आफ्नो कार्यक्षमतामा वृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छुदैछ, साथसाथै आफ्नो कार्य वातावरण र सीमितताका बारेमा सम्बन्धित उपभोक्तावर्गलाई बुझाउनु पर्ने आवश्यकता पनि त्यत्तिकै टड्कारो छ । न्याय सम्पादनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन एउटा सामान्य नागरिकको हिसाबले स्वयम् जनसाधारणको भूमिका पनि कति महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा पनि बुझाउनु जरुरी छ । तर यो आवश्यकता र अवस्था प्रति हालसम्म सरकारी र गैरसरकारी तहमा समेत कुनै ध्यान पुग्न सकेको देखिएको छैन । यस परिप्रेक्ष्यमा पनि न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको उपादेयतालाई स्वीकार गरिएको छ ।

अदालतले निष्पक्ष र व्यवसायिक रूपमा कार्य सञ्चालन गरी रहेको भए तापनि त्यसको प्रभावकारी सूचना सम्प्रेषण हुन नसक्दा सर्वसाधारणको दृष्टिकोणमा अदालत ढिलो र सुधार हुन नसक्ने निकाय हो भन्ने भ्रम रहिरहेको छ । नेपाल कै सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने पनि न्यायपालिकाले रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन मार्फत न्यायिक सुधारको प्रयासलाई निरन्तरता दिइरहेको छ र यसको नेतृत्व न्यायपालिका आफैले लिइरहेको छ । न्याय छिटो छरितो बनाउन मुद्दा फछ्यौटको अवधिगत लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ र न्यायाधीशहरूलाई आफ्नो कार्य सम्पादन प्रति जिम्मेवार बनाइएको छ । मुद्दा व्यवस्थापन प्रणालीलाई वैज्ञानिक बनाउने, न्याय प्रशासनको कार्यलाई सूचना प्रविधिसँग आबद्ध तुल्याउने, न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरूसँगको सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउने तथा न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमहरू मार्फत जनसाधारणसँगको न्यायपालिकाको सम्बन्धलाई सुधार गर्ने जस्ता कार्यहरू पनि सुधार योजनामा समेटिएका छन् । न्यायको अन्तिम नतिजाको रूपमा न्यायपालिकाबाट हुने गरेका फैसलाहरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन पनि थुप्रै रणनीतिहरू पहिचान गरिएका छन् ।

तर न्यायपालिकाबाट भइरहेका यी प्रयत्नहरूका सम्बन्धमा नागरिकहरूको ठूलो समुदाय सही रूपमा परिचित छैनन् । स्वयम् न्यायाधीशहरू किन सार्वजनिक पहुँच भन्दा बाहिर

बस्छन् भन्ने कुरा प्रति नागरिकहरुमा जिज्ञासा छ। वास्तवमा न्यायाधीशहरु पनि ईश्वर होइनन्, यही समाजका सदस्यहरु हुन् भन्ने कुराको पनि स्मरण गराउनु आवश्यक छ। यी सबै पक्षमा शिक्षित गराउने कार्यमा न्यायाधीशहरु नै असल सन्देश बाहक हुन् भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका अध्ययनहरुले प्रमाणित गरेको छ। न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको सारभूत अवधारणा पनि यही हो।

न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट न्यायपालिकासँग सम्बन्धित सूचनाहरु मात्र सर्वसाधारण जनतामा प्रवाहित हुने होइन, न्यायमा उनीहरुको पहुँच पनि वृद्धि हुन जान्छ। विभिन्न कानूनी व्यवस्था र न्यायिक प्रक्रियाको समझदारीमा वृद्धि हुने हुनाले यसको प्रयोग गर्ने उनीहरुको क्षमतामा वृद्धि हुन्छ, कानून र न्याय प्रणाली प्रति उनीहरुको आत्मविश्वास बढ्छ र यस प्रति रहेको आशंका एवम् संकोच पनि हट्न जान्छ। न्यायपालिकाले पनि अझ बढी खुला, पारदर्शी र व्यवसायिक बन्ने अवसर प्राप्त गर्दछ। जनसाधारणबाट प्राप्त हुने निरन्तरको पृष्ठपोषणबाट सुधार कार्यक्रमलाई सही दिशामा केन्द्रित गर्न मद्दत पुग्दछ। यो भन्दा पनि बढी जनसाधारण र न्यायपालिका बीच आपसी सहयोग, सहकार्य र समन्वयको संस्कृति विकसित हुन गई न्यायपूर्ण समाज निर्माणको वृहत्तर लक्ष्य प्राप्तमा सारभूत योगदान पुग्न जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

२.२ कार्यक्रमको अवधारणागत विकास

न्यायपालिकाबाट सम्पादन हुने न्याय कानून बमोजिमको न्याय हो तथापि यसको वास्तविक वैधता जनसाधारणको स्वीकारोक्तिमा निर्भर गर्दछ। न्याय कानून बमोजिम पनि गर्नुपर्ने र जनसाधारणको लागि स्वीकार योग्य पनि हुनुपर्ने यो दोहोरो मापदण्ड पूरा गर्नु भनेको कम महत्वपूर्ण जिम्मेवारी छैन। न्याय प्रशासन प्रतिको असन्तुष्टिलाई निवारण गर्नुपर्ने सम्बन्धमा सन् १९०६ मै रस्को पौण्ड Roscoe Pound^१ ले जोड दिएका थिए। नाथन रस्को पाउण्डको यो विचार पछि न्याय प्रशासन प्रति रहेको जनताका असन्तुष्टिहरुलाई कम गर्ने प्रयासमा न्यायपालिकामा थुप्रै सुधार कार्यक्रमहरु प्रारम्भ गरिए। प्रारम्भमा धेरै सुधार प्रयासहरु आन्तरिक व्यवस्थापन तर्फ केन्द्रित गरिए तर यतिले मात्र जनसाधारणको सन्तुष्टिको मात्रा बढेको महशुस गरिएन। खासमा यी सुधार

१. **Nathan Roscoe Pound** (October 27, 1870 – June 30, 1964) was a distinguished American legal scholar and educator. He was Dean of Harvard Law School from 1916 to 1936. *The Journal of Legal Studies* has identified Pound as one of the most cited legal scholars of the 20th century.

प्रयासहरूका बारेमा जनसाधारणले थाहै पाएनन् । के वाध्यता र सीमितताको कारण मुद्दाको कारवाहीमा यति लामो समय लाग्छ भन्ने विषयमा भ्रमहरू कायमै रहे ।

त्यसैले अब न्यायाधीशहरूका लागि मैले कानून बमोजिम फैसला गरेको छु वा मैले निष्पक्षतापूर्वक काम गरेको छु भनेर मात्र पुग्ने दिनहरू गए । न्यायाधीशको फैसला जनसाधारणको नजरमा पनि स्वीकार्य हुनुपर्ने, निष्पक्ष बनेर मात्र नहुने, निष्पक्ष बनेको देखिनु पनि पर्ने आवश्यकता बढेको छ । आजको एक्काइसौं शताब्दीका न्यायाधीशहरूले जनसाधारणमा न्यायपालिका प्रति रहेका अपेक्षाहरू र न्यायपालिकाले खेलेको भूमिका बीच रहेको रिक्तता (gaps) लाई परिपूर्ति गर्ने कर्ताको भूमिका पनि खेल्नु पर्ने भएको छ । कानून समाज कै लागि हो र न्यायाधीशले कानूनको प्रयोग पनि समाज कै लागि गर्ने हो भने न्यायाधीशहरू बदलिँदो सामाजिक मूल्य र मान्यता एवम् सामाजिक आवश्यकताहरूसँग निकटरूपमा र निरन्तर रूपमा परिचित भइरहनु पर्छ । यही मान्यता र आवश्यकताको पृष्ठभूमिमा न्यायाधीशहरूको परम्परागत भूमिकामा पुनरावलोकन गर्न थालियो र न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रम सम्बन्धी अवधारणाको विकास भयो ।

न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तर्फ हेर्ने हो भने यसको प्रारम्भ यही मितिबाट भएको हो भनी यकिन गर्न नसकिए पनि सन् १९७० को दशक देखि यस सम्बन्धी कार्यहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ । जस्तो अमेरिकाको हवाई राज्यमा सन् १९७० को दशक देखि हवाईको न्यायिक प्रक्रियाका बारेमा सूचना सम्प्रेषण गर्न र बुझ्ने अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्यले The King Kamehameha v Judiciary History Center को स्थापना भएको पाइन्छ जसको औपचारिक उद्घाटन सेप्टेम्बर १२, १९८९ मा भएको थियो । सन् १९८२ मा समुदायमा विद्यमान कानूनी समस्याहरूमा छलफल चलाउने उद्देश्यले न्यूयोर्कमा Legal Outreach स्थापना भएको पाइन्छ । अमेरिकन बार एशोसियसनले सन् २००७ मा New Model Code of Judicial Conduct पारित गरी न्यायिक बाह्य पहुँचलाई न्यायिक कार्यको रूपमा परिभाषित गरी Judicial Outreach Network Committee स्थापना गरेको छ । अहिले अमेरिका अष्ट्रेलिया लगायत धेरै देशहरूमा विभिन्न नामबाट यो कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको पाइन्छ ।

नेपालको न्यायापालिकाले आ. व. २०६१/६२ देखि पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना मार्फत आफ्नो सुधार प्रयासलाई व्यवस्थित रूपमा प्रारम्भ गरेको थियो । युक्त योजनाको

मूल कार्य ४.५ मा न्यायिक सूचना प्रवाह गर्ने (न्यायपालिकाको कार्यहरु जनसमुदायलाई जानकारी गराउने) उल्लेख भएको थियो । त्यसैगरी रणनीतिक उपाय १६ मा गरीब र असहाय वर्गका लागि कानूनी सहायता कार्यक्रमलाई संस्थागत बनाउने उल्लेख थियो । आफ्नो सुधार प्रयासलाई निरन्तरता दिने क्रममा पहिलो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या र अनुभवहरुलाई आधार बनाई दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०६६।६७ - २०७०।७१) लागू भएको छ । न्यायपालिकाको दोस्रो रणनीतिक योजनाले सरोकारवालाहरुको न्यायिक सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने,^२ दोस्रो रणनीतिक योजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कनले न्यायपालिका प्रति जनताको आस्था अभिवृद्धि गर्ने^३ र न्यायपालिका प्रत्यक्ष रूपमा जनसाधारणसँगको अदालतको सम्बन्ध (Public Outreach) सबल बनाउने^४ जस्ता कुराहरुलाई प्राथमिकतामा राखी एउटा महत्वपूर्ण रणनीतिको रूपमा आत्मसात् गरेको छ ।

न्यायपालिकाको रणनीतिक योजनामा प्रक्षेपण गरिए बमोजिम राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले नमुना कार्यक्रमको रूपमा अनुभवको लागि केही कार्यक्रमहरु २०६८ साल देखि आयोजना गरेको छ । कार्यक्रम आयोजना गर्नु पूर्व प्रतिष्ठानले न्यायाधीशहरु, न्यायपालिकाका अधिकृतहरु समेतको सहभागितामा आयोजना गरिने कार्यक्रमको रूपरेखा, कार्यक्रमको ढाँचा, कार्यक्रममा समावेश गरिने विषयवस्तु आदिका सम्बन्धमा परामर्श बैठक गरेको थियो । परामर्श बैठकबाट प्राप्त सुझाव समेतको आधारमा “समुदायमा अदालत” नामको कार्यक्रम अन्तर्गत विद्यार्थी, शिक्षक र गाउँ विकास समितिका सचिवहरु जस्ता भिन्न भिन्न समुदायमा न्यायाधीशहरुको समेत सहभागितामा न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिएको छ ।

हालै मात्र थुप्रै मुलुकका प्रधान न्यायाधीश र वरिष्ठ न्यायाधीशहरु समेतको सहभागिता रहेको टर्कीको इस्तानबुलमा नोभेम्बर २०-२२, २०१३ मा आयोजित The Conference of Chief Justices and Senior Justices of the Asian Region को Meeting ले पारीत गरेको The Istanbul Declaration on Transparency in the Judicial Process को सिद्धान्त नं. ९ मा The Judiciary should promote programmes to orient students

२. न्यायपालिकाको दोस्रो पञ्च वर्षे रणनीतिक योजना, २०६६।६७-२०७०।७१ रणनीतिक उपाय ११.१

३. न्यायपालिकाको दोस्रो पञ्च वर्षे रणनीतिक योजना (मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन), २०६६।६७-२०७०।७१ विशेष रणनीतिक उपाय ८.२

४. न्यायपालिकाको दोस्रो पञ्च वर्षे रणनीतिक योजना (मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन), २०६६।६७-२०७०।७१ विशेष रणनीतिक उपाय ८.२

on the Judicial process^५ र सिद्धान्त नं. १० मा The judiciary should initiate and /or support appropriate outreach programmes designed to educate the public on the role of the justice system^६ लाई मान्यता प्रदान गरिएको छ । नेपालका तर्फबाट सर्वोच्च अदालतका सम्माननीय का.मु प्रधानन्यायाधीश श्री दामोदर प्रसाद शर्माज्यू समेतले सहभागिता जनाइ प्रतिबद्धता दर्शाइसकिएको छ ।

२.३ नेपालमा कार्यक्रमको सान्दर्भिकता

जसरी अन्य मुलुकका न्यायपालिकामा न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको सान्दर्भिकता पुष्टि भएको छ, नेपालको न्यायपालिका पनि त्यसको अपवाद बन्न सक्दैन । बरु नेपाल जस्तो संक्रमणबाट गुज्रिको र नागरिक सचेतनाको स्तर कम रहेको मुलुकमा यस्ता कार्यक्रमहरु अझ बढी महत्वपूर्ण प्रमाणित हुन्छन् । नेपालमा २०६२/६३ मा प्रारम्भ भएको दोश्रो जनआन्दोलन पछि मुलुक राजनीतिक संक्रमणबाट गुज्रिरहेको छ र अझ पनि मुलुकले नयाँ संविधान पाउन सकेको अवस्था छैन । १२ वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वबाट मुक्त भए पनि द्वन्द्वोत्तर प्रभावहरुबाट मुलुक पूर्णतः मुक्त भइसकेको छैन । यो अवस्थाबाट न्यायपालिका पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभावित भइरहेको पाइन्छ । कानून पालनाको संस्कृति

^५ The judiciary should promote and participate in school and university programmes aimed at developing an understanding of, and contributing to, the transparency of the judicial process. These may include visits to courts, classroom appearances by judges, role playing, the use of audiovisual material, and the active teaching of judicial procedures. Such programmes will contribute to avoid or correct ignorance and misapprehension about the judicial system and its operation.

^६ Transparency involves more than simply providing access to court proceedings and information. To achieve transparency, information must also be disseminated in a format that is easily accessible for the intended audience – especially for court users who do not have a legal background and may often have limited literacy. Publicizing information about court operations and judicial programmes to increase the quality and efficiency of justice also has beneficial effects on public confidence in the judiciary.

Judicial outreach involves proactive measures by judges and direct interaction with the communities they serve. These may include town hall meetings, the production of radio and television programmes, and the dissemination of awareness-raising materials such as court user guides. These guides, in the form of short pamphlets, may provide basic information on arrest, detention and bail, criminal and civil procedures, and useful contacts for crime victims, witnesses and other users.

Such programmes of judicial outreach and education concerning court services and procedures are useful from the perspective of both the judiciary and the court users. They help to actively engage a court in a relationship with the community, and to demystify many of the complexities surrounding the operation of a legal system and the conduct of court proceedings. Thus, by educating and involving the public in the court's work through proactive judicial outreach and communication strategies, courts can increase public confidence and strengthen respect for the rule of law in their communities.

कमजोर भइरहेको छ, दण्डहीनतामा वृद्धि भइरहेको छ, राजनीतिक प्रणालीको अस्थिरता र अव्यवस्थाको फलस्वरूप राजनीतिक तहमा मै समाधान हुनसक्ने विवादहरू पनि न्यायपालिकामा प्रवेश पाइरहेको छ र न्यायपालिकाबाट हुने फैसलाहरू अनावश्यक रूपमा विवादमा पार्ने गरिएको छ । एक हिसाबले लोकतन्त्र, मानव अधिकार र कानूनी राज्यका मूल्य र मान्यताको प्रवर्द्धनमा न्यायपालिका एकलो रूप मै उभिनु पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । नेपालको न्यायपालिकाको इतिहासमा यो सबै भन्दा खतरनाक र जोखिमयुक्त अवस्था हो । त्यसैले न्यायपालिकाले यी जोखिमहरूको होसियारीपूर्वक व्यवस्थापन गर्दै भावी पुस्तालाई अहिलेको भन्दा पनि स्वतन्त्र, सवल र सक्षम न्यायपालिका सुम्पनु पर्ने चुनौती छ । यसका लागि जनसाधारण लगायत न्यायिक स्वतन्त्रताका पक्षधर समुदाय र वर्गहरूसम्म पुगेर न्यायपालिकाले आफ्नो सरोकारहरू राख्नु आवश्यक देखिएको छ ।

नेपालको जनआन्दोलन-२ पछि न्यायिक स्वतन्त्रता एवम् मूल्य र मान्यता मात्र जोखिममा परेको होइन, न्यायपालिका प्रति जनसाधारणको आकांक्षा पनि अप्रत्याशित रूपमा वृद्धि भएको छ । न्यायपालिकालाई हरेका समस्याका सन्दर्भमा अन्तिम अस्त्रको रूपमा प्रयोग गर्ने संस्कृतिको विकास भएको छ । यसैले आज हामी एकातर्फ न्यायपालिका प्रति जनताको उर्लदो महत्वाकांक्षालाई सक्षमताका साथ सम्बोधन गरी उत्तरदायित्वको परीक्षणमा खरो उत्रनु पर्ने दबावमा छौं भने अर्कोतर्फ हाम्रा आदरणीय पूर्वजहरूबाट सम्पोषित भइ आएको न्यायिक स्वतन्त्रताको जगलाई अभ्र मजबुत बनाउनु पर्ने ऐतिहासिक क्षणमा पनि रहेका छौं ।

न्यायपालिकाको शक्ति भनेको यस प्रतिको जनआस्था हो र न्यायपालिका प्रतिको जनआस्था हामी न्यायकर्मीहरू कै सेवा प्रवाहको प्रभावकारितामा निर्भर रहने कुरा हो । यस हिसाबले न्यायिक सेवाको प्रवाहलाई जन अपेक्षा अनुरूप वाञ्छित गतिमा अगाडि बढाई न्यायपालिकालाई सबैको आस्थाको धरोहरका रूपमा स्थापित गर्नुपर्ने चुनौती अभ्र पनि हामीसँग कायमै छ र मुलुकमा भएको ऐतिहासिक परिवर्तनसँगै न्यायपालिका प्रतिको बढ्दो अपेक्षाका सन्दर्भमा यो चुनौती अभ्र थप रूपमा गम्भीर बन्दै गइरहेको महशुस गरिँदैछ । जनसाधारणका अपेक्षाहरूका सन्दर्भमा हामीले न्यायिक काम कारवाहीहरूलाई छिटो छरितो, सर्वसुलभ, पहुँचयोग्य बनाई न्यायिक काम कारवाहीमा बढी पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र अनुशासन कायम गर्नु जरुरी हुन आएको छ । यी आवश्यकताहरूका सन्दर्भमा हामीले न्यायिक सुधार योजनामा दिइनु पर्ने प्राथमिकता निर्धारणको क्षेत्र बुझ्न र न्यायपालिका जनसाधारण प्रतिको उत्तरदायित्व बहन गर्न आतुर र प्रतिबद्ध रहेको कुराको सन्देश प्रवाह गर्न पनि न्यायपालिका जनसाधारण समक्ष पुग्नु जरुरी हुन आएको छ ।

न्यायपालिका प्रति अहिले जति पनि असन्तुष्टिहरु प्रकट भएका छन् ती सबै गलत नभए पनि न्यायपालिकाको भूमिका प्रतिको बुझाइको कमिका कारणले पनि आएका हुन् भन्ने प्रष्ट छ । न्यायपालिकाले कानून बमोजिम काम गर्ने हो । केवल जनसाधारणको चाहना र इच्छा भन्दैमा न्यायपालिकाले कानून छोडेर अन्यथा काम गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन । तथापि हरेक समस्याहरु अदालतमा ल्याउने र कानूनी वा संवैधानिक व्यवस्थाको अपर्याप्तता वा अव्यवहारिकता जे भए पनि न्यायपालिकाबाट एक किसिमको समाधानको अपेक्षा गर्ने प्रवृत्ति मौलाएको छ । यस प्रकारको समाधान के हुने भन्ने विषय पनि दलीय मतका आधारमा विभाजित छ । कानूनी र संवैधानिक व्यवस्था, मूल्य एवम् मान्यता प्रति वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोण निर्माण गर्न सकिएको छैन । कतिपय अवस्थामा कानूनको अभावको कारण उपचार दिन नसकिएको स्थिति हुँदा पनि न्यायपालिकाले नै आक्षेपहरु व्यहोर्नु पर्ने परिस्थिति बनेको पाइन्छ ।

यसैगरी न्याय प्रणाली ढिलो रहेको आम गुनासाहरु अभिव्यक्त भइरहेको पाइन्छ । तर यस प्रकारको ढिलाइ हुनुमा न्यायपालिका कति जिम्मेवार छ भन्ने कुरामा या त जनसाधारणमा बुझाइको कमि छ या त यो कुरालाई मनन गरिएको छैन । न्यायिक कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण हुने विषय हो र कानून निर्माण न्यायपालिकाले गर्ने नभइ व्यवस्थापिकाले गर्ने कुरा हो । न्यायपालिका स्वयम् अव्यवहारिक कार्यविधिगत व्यवस्थाबाट पीडित छ र सुधारका लागि बारम्बार सम्बन्धित निकाय समक्ष वकालत गरिरहेको छ । तर पनि यी कुराहरुलाई जनासधारण समक्ष लैजान सकिएको छैन र अनावश्यक रुपमा न्यायपालिका लाञ्छित भइरहेको छ । यस्ता धेरै विषयहरु हुन सक्छन् जसप्रति हामीले जनसाधारणमा जानकारी प्रवाह गर्नु जरुरी छ । यसो भएमा न्यायपालिकाले अनावश्यक रुपमा लाञ्छित हुन नपर्ने मात्र होइन, न्यायपालिकाले गरिरहेको वकालतमा थप बल पनि मिल्न जान्छ ।

नेपालको न्यायपालिकाले दक्षिण एशियामा नै योजनावद्ध सुधार प्रक्रियाको थालनी गर्ने पहिलो न्यायपालिकाको रुपमा जनसाधारणबाट व्यक्त सरोकार र चिन्तालाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको हो । न्यायिक काम कारवाहीलाई छिटो छरितो, कम खर्चिलो र पहुँचयोग्य बनाउन तथा न्यायकर्मीहरुलाई बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन स्पष्ट नतिजा परिसूचक सहित सुधार योजना अगाडि सारी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यो सुधार योजनाबाट न्यायपालिकाको कार्यसम्पादन स्तरमा व्यापक वृद्धि भएको पनि छ । तर यस बारे जनसाधारणमा कमै मात्र जानकारी छ । योजना कार्यान्वयनका लागि प्रक्षेपित बजेटको तुलनामा ज्यादै न्यून बजेटमात्र प्राप्त भएको र दरवन्दीमा पनि खासै वृद्धि नहुँदा नहुँदै पनि न्यायपालिका भित्र देखिएको सुधारको प्रवृत्ति उत्साहप्रद छ । यी

विषयहरूलाई जनसाधारण समुदायलाई जानकारी गराउनुका साथै न्यायपालिकामा थालिएका सुधार प्रक्रियालाई निरन्तरता दिने र न्यायपालिकाका लागि आवश्यक श्रोतसाधनको उपलब्धताका लागि सम्बन्धित निकायहरूमा दबाव सिर्जना गर्ने रणनीति अपनाउनु पनि जरुरी छ। यसका लागि न्यायपालिका सधैं मुकदर्शक भएर रहने प्रवृत्तिबाट आफ्नो भूमिकालाई रुपान्तरित गर्दै जनसाधारण समक्षको संवाद र अन्तरक्रियामा जानु अपेक्षित हुन आएको छ।

नेपालमा International Commission of Jurists, Nepal (ICJ- Nepal) को सहयोगमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान मार्फत “समुदायमा अदालत” कार्यक्रम अन्तर्गत “न्यायिक सेवा प्रवाहमा न्यायपालिका : हाम्रा बुझाइ र अपेक्षाहरू” शीर्षकको केही अन्तरसंवाद कार्यक्रमहरू गरिसकिएका पनि हुन्। कार्यक्रमका लागि मुख्यतः विद्यार्थी, शिक्षक र गा.वि.स. का सचिवहरूलाई लक्षित समूहका रूपमा छनौट गरिएको थियो। यी कार्यक्रमहरूले सम्बन्धित समुदायमा न्यायपालिका प्रतिको बुझाइका लागि कौतुहलता सिर्जना गरेको महशुस गरिएको छ। न्यायिक काम कारवाही प्रतिको बुझाइलाई वृद्धि गरेको छ। केही फैसला र राम्रा कामहरू प्रति प्रशंसा मिलेको छ। समग्रमा कार्यक्रमबाट न्यायपालिकालाई नजिकबाट बुझ्ने अवसर पाएको, आफ्ना अपेक्षाहरू राख्न पाएको र न्यायाधीशहरूसँग प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया गर्न पाएकोमा लक्षित समुदाय बीच खुशी र सन्तुष्टि मिलेको अनुभव गरिएको छ। कुनै पनि समुदायले कार्यक्रमको औचित्यमा प्रश्न गरेनन्, बरु सबैबाट यस प्रकारका कार्यक्रमहरू विभिन्न समुदायमा पुऱ्याउनु पर्ने सुझाव मिलेको छ। यस किसिमका कार्यक्रमहरूबाट जनसाधारण मात्र लाभान्वित भएको पनि होइन, स्वयम् न्यायपालिकाले जनसाधारणका भोगाइहरू प्रत्यक्ष रूपमा बुझ्न पाएको देखिएको छ, खास खास पक्षमा किन अपेक्षापूर्वक काम कारवाही गर्न नसकिएको हो भन्ने बारेमा स्पष्ट गर्ने अवसर पाएको छ, र भावी योजनाका लागि पृष्ठपोषण पनि प्राप्त गरेको छ।

यसैले आजको आवश्यकता भनेको नेपालका सन्दर्भमा न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु जरुरी छ, या छैन भन्ने होइन, कसरी सञ्चालन गर्ने र प्रारम्भमा कुन समुदायलाई लक्षित गर्ने भन्ने प्रश्न मात्र विचारणीय छ। साथै कार्यक्रम मार्फत हासिल गर्न खोजिएको उद्देश्य र उक्त उद्देश्य परिपूर्तिको लागि तय गरिनु पर्ने कार्यक्रमको ढाँचा र विषयवस्तु के हुने भन्ने विषयमा स्पष्ट हुनु जरुरी छ।

परिच्छेद-३

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको मान्य अभ्यास र ढाँचाहरू

३.१ कार्यक्रमको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र त्यसका ढाँचाहरू

विभिन्न मुलुकहरूमा न्यायिक सामुदायिक बाह्य पहुँच (Judicial Community Outreach) (समुदाय र न्यायालयको सम्बन्ध विस्तार) कार्यक्रमका सम्बन्धमा विभिन्न प्रकारका अभ्यासहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। अदालती काम कारवाहीका साथै न्याय क्षेत्रको काम कारवाहीहरू कसरी सम्पादन हुन्छन् भन्ने समेतका सन्देश लिई विभिन्न समुदायमार्फत जनतामा भ्रु जाने विभिन्न कार्यक्रमहरू विकसित देशका अदालतहरूले अवलम्बन गरिसकेका छन्। केही विकसित देशहरूमा प्रचलित अभ्यासहरू यस प्रकार छन् :

सयुक्त राज्य अमेरिका

अमेरिकाका विभिन्न राज्यहरूमा नागरिक शिक्षा (Civic Education) को रूपमा न्यायिक सामुदायिक बाह्य पहुँच (Judicial Community Outreach) कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ। अमेरिकन जुडिकेचर सोसाइटीको वेबसाइट (Website) मा बार एशोसिएसन, नागरिक समाजसँगको सहकार्यमा विभिन्न प्रकारको कार्यक्रम गरी अदालती प्रक्रिया तथा समाजमा अदालतको भूमिकाको सम्बन्धमा जन साधारणलाई जानकारी गराउने प्रयास गर्ने गरेको देखिन्छ। ती देहाय बमोजिम रहेका छन्—

- अदालतको अवलोकन भ्रमण (Court Visit)
- इन्टर्नसीप (Internships)
- कक्षाकोठामा न्यायाधीश (Judges in the Classroom)
- परिसर बाहिर अदालत (Off-site Courts)
- सडकमा अदालत (On the Road)
- प्रवक्ताको कार्यालय (Speakers' Bureaus)
- शिक्षकहरूको प्रतिष्ठान (Teachers' Institutes)

त्यस्तै अमेरिका कै हवाई राज्यको न्यायपालिकामा समुदायको सहभागिता अन्तर्गत देहायका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गरेका छन्:

- नागरिक शिक्षा (Civil Education)
- स्वयम सेवाका अवसरहरु (Volunteer Opportunities)
- न्यायपालिकीय इतिहास केन्द्र (Judiciary History Center)
- हवाईमा सम्बन्धविच्छेद सम्बन्धी कानून (Divorce Law in Hawaii)
- अदालतको अवलोकन भ्रमण Court Tours)
- प्रवक्ताको कार्यालय (Speakers Bureau)
- खानाखाँदै कानूनको विषयमा जानकारी (Lunch 'n' Learn the Law)

नागरिक शिक्षा (Civil Education)

समुदाय र न्यायालय बीच रहेको दुरीलाई कम गर्दै न्यायालयप्रति जनआस्था र जनविश्वास अभिवृद्धि गर्न नागरिकहरुलाई राज्यको विद्यमान कानून र कानूनी संयन्त्रको बारेमा जानकारी गराउन नागरिक शिक्षा उपयुक्त माध्यम हो भन्ने महसुस गरियो । नागरिक शिक्षा कार्यक्रम मार्फत अदालतको समुदायसँगको सम्बन्ध विस्तारको अभ्यास गरियो । यस्तो नागरिक शिक्षा कार्यक्रमको उद्देश्य न्यायाधीशहरुलाई प्रत्यक्ष रूपमा समुदायसँग साक्षात्कार गराउनु थियो । न्यायपालिकाको भूमिका, राज्यका अन्य अवयवहरुभित्र न्यायपालिकाले कसरी कार्य गर्दछ भन्ने जानकारी गराउने तथा विभिन्न कारणले न्यायको पहुँचबाट बञ्चित वर्गलाई न्यायको पहुँचको सहज वातावरण सृजना गर्दै न्यायालयप्रति समुदायको विश्वास बढाउनु यसको प्रमुख उद्देश्य हो ।

अदालत भ्रमण (Court Tours)

न्यायिक सुधारमा जनसाधारणको आवाजको महत्व हुने भएकोले समुदायमा अदालत कार्यक्रमलाई समेत सुधार कार्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।^७ अमेरिकाका केही राज्यहरुमा न्यायाधीशहरु स्वयम् विभिन्न स्कूल र कलेजहरुमा गई अदालती प्रक्रियाको बारेमा प्रवचन दिने, छलफल गर्ने, अदालत अभ्यास (Mock Trial) सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन हुने गरेको पाइन्छ । यस्ता कार्यक्रम मार्फत न्यायपालिकालाई समुदायको सरोकारवारे जानकारी लिने अवसर मिल्दछ भने समुदायको न्यायपालिका प्रतिको विश्वासमा वृद्धि पनि गर्दछ । क्यालिफोर्नियाको दक्षिणी जिल्लाको एक जिल्ला अदालतले माध्यामिक तहका विद्यार्थीहरु, शिक्षकहरु लगायतका व्यक्तिहरुलाई अदालतमा भ्रमण गराएर अदालती प्रक्रियावारे जानकारी गराउने गरेको पाइन्छ ।

७. See <http://www.courts.ca.gov/programs-commoutreach.htm>. (visited on Sept. 12, 2012)

क्यानाडा

क्यानाडाका केही राज्यहरूमा न्यायपालिकाको समुदायसँगको सम्बन्ध विस्तारका लागि Judicial Community Officer, Community Justice Workers जस्ता कार्यक्रमको विकास गरी अभ्यास भएको पाइन्छ। क्यानाडाको ब्रिटिश कोलम्बिया राज्यमा Judicial Education Society नामक संस्थाले राज्यको न्यायपालिकाको बारेमा जनसाधारणलाई जानकारी दिने उद्देश्यले Justice System Education Programme, Northern Native Public Legal Education, Court Information Programme for Immigrants, Mock Trial Programme जस्ता विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। यस्तो कार्यक्रमहरूमा देशको न्याय प्रणाली, यसको कार्यविधि बारेमा अदालतको अवलोकन, यस सम्बन्धी अभिमुखीकरण, सुनुवाई नाटक, न्यायाधीश र वकीलद्वारा सत्र सञ्चालन, विद्यार्थीसँग अन्तरक्रिया, न्यायपालिका भित्रको वृत्ति विकासको अवसर आदि विषयलाई समेटिएको पाइन्छ।

फिलिपिन्स

न्यायलाई सहज बनाउन तथा न्यायको पहुँचलाई अभिवृद्धि गर्न फिलिपिन्समा सन् २००४ मा Justice on Wheels कार्यक्रमको शुरुवात गरियो। उक्त कार्यक्रम ग्वाटेमालामा भएको घुम्ती अदालतको (Mobile Court) अभ्यासको आधारमा तय भएको बुझिन्छ। गरिव तथा असक्षम व्यक्तिहरूलाई सहज तथा सुलभ रूपमा न्याय प्रदान गर्न यात्रुबाहक बसभित्र अदालतको इजलास तथा मेलमिलाप केन्द्रसमेत बनाई तयार गरिएको Enhancing Justice on Wheels (EJOW) नामक बसलाई अदालतमा मुद्दा दर्ता भई अङ्ग पुगेको मुद्दालाई स्थानीय स्तरमा गई न्यायाधीश, सरकारी वकील, कानून व्यवसायी तथा अदालतको आवश्यक कर्मचारीहरूले थुनुवा तथा अन्य सरोकारवालाहरू तथा सर्वसाधारणहरूको अगाडि अदालतमा जस्तै फैसला गर्दछन्। उक्त व्यवस्था गरिव तथा पिछडिएको वर्गलाई न्यायमा सहज पहुँचको उद्देश्यले सञ्चालन गरिएको भए तापनि यस प्रकारको अभ्यासबाट सर्वसाधारणले न्याय कसरी सम्पादन हुन्छ भनी अवलोकन गर्ने अवसर पनि पाउँछन्। प्रारम्भमा यस कार्यक्रम मार्फत बालबालिका र युवाहरूको मुद्दाहरूलाई प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ। तर कार्यक्रमको विस्तारसँगै यसले सानातिना मुद्दाहरूमा गरिवहरूलाई लक्षित उनीहरूलाई Conciliation, मेलमिलाप आदिमा फैसला गरी न्याय प्रदान गर्न समेत लाग्यो।

उक्त कार्यक्रम शुरु गरिएको ६६ दिनभित्र यसले ११२६ मुद्दा हेर्नुका साथै ३९१ जना कैदीहरूलाई मुक्त गर्न सकेको तथ्याङ्कले यसको प्रभावकारितालाई स्पष्ट पार्दछ। नमुनाको

रुपमा शुरुवात गरिएको Enhancing Justice on Wheels (EJOW) कार्यक्रमको प्रभावकारितालाई दृष्टिगत गरी फिलिपिन्सको सर्वोच्च अदालतले यस कार्यक्रमलाई विस्तार गर्ने निर्णय गरेको छ। यसका अतिरिक्त फिलिपिन्समा सार्वजनिक संवाद कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्ने गरेको छ। त्यहाँका सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीश स्वयम्ले अध्यक्षता गरेको यस्तो संवाद कार्यक्रममा सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रारले न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरु सरकारी वकील, प्रहरी, सञ्चारसँग सम्बन्धित व्यक्ति लगायत अन्य व्यक्तिहरुको पनि सहभागिता रहन्छ। न्यायक्षेत्र र न्यायपालिका प्रति रहेको जनगुनासोलाई सुन्ने, बजेटसम्बन्धी व्यवस्था, कर्मचारीहरुलाई सुविधासम्बन्धी व्यवस्था, अभिलेखसम्बन्धी व्यवस्था लगायत जनसाधारणमा न्यायको पहुँचका सम्बन्धमा रहेका समस्यालाई बुझ्ने र उपयुक्त उपचारका लागि जानकारी गराउने यस कार्यक्रमको उद्देश्य रहेको छ।

भारत

छिमेकी मुलुक भारतमा संयुक्त राष्ट्र संधीय विकास कार्यक्रम (UNDP) को सहयोगमा भारत सरकारको न्याय विभागले सञ्चालन गरेको एउटा कार्यक्रम मार्फत Community Justice Worker हरु तयार पारेको थियो। जसको उद्देश्य न्यायबाट बञ्चित गरिव तथा पिछडिएका वर्गलाई कानूनी सचेतना, उनीहरुका अधिकारहरुको बारेमा जानकारी र न्याय प्राप्तिका लागि उनीहरुलाई सशक्तीकरण गर्न सहजीकरण गर्नु रहेको थियो। यसका अतिरिक्त गरिबी, अशिक्षा, चेतनाको अभाव जस्ता विविध कारणले गर्दा प्रत्यक्ष रुपमा न्यायको पहुँचबाट बञ्चित वर्गलाई न्यायको पहुँचको सहज वातावरण सृजना गर्न अदालत स्वयम् लक्षित वर्ग र समुदायसम्म पुग्ने खालका कार्यक्रमहरुको पनि विकास भएको थियो। दिल्ली स्थित न्यायिक प्रतिष्ठानले प्रशिक्षणको सन्दर्भमा सहभागीहरुलाई गाउँहरुमा स्थलगत भ्रमण गराई परामर्श गर्ने, उनीहरुको समस्याहरु बुझ्ने गर्ने गरेको थियो। यसका अतिरिक्त भारतमा कम खर्चिलो र छिटो न्याय प्रदान गर्नका लागि पहिलो पटक सन् २००७ मा घुम्ती अदालत (Mobile Court) को पनि अभ्यास गरेको पाइन्छ। कर्नाटक, हरियाना, महाराष्ट्र जस्ता केही राज्यहरुमा लक्षित वर्गका लागि Justice on Wheels कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइन्छ।^८

८. See at <http://www.expressindia.com/latest-news/justice-on-wheels-to-provide-legal-services-in-talukas/634812/> (visited on 2nd October, 2012).

३.२ कार्यक्रम सञ्चालनमा नेपाली अभ्यास र यसबाट प्राप्त अनुभवहरू

नेपालको यस न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रमको विषयमा खासै ठूलो अनुभव नभए पनि नेपालले अदालतका काम कारवाहीका बारेमा जानकारी दिने उद्देश्यले देहायका कार्यक्रमको अभ्यास मार्फत सकारात्मक अनुभव प्राप्त गरेको छ :

'समुदायमा अदालत: हाम्रो बुझाई र अपेक्षा' अन्तरक्रिया कार्यक्रम:

राष्ट्रिय न्यायिक प्रशिक्षणले सम्बन्धित जिल्लाका उच्च माध्यमिक विद्यालयका विद्यार्थी, गा.वि.स. का सचिव र उच्च माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरू तथा प्रध्यापकहरूलाई नेपालको न्याय प्रणाली, अदालती काम कारवाही कसरी सञ्चालन गरिन्छन् र न्याय सम्पादनमा सरोकारवालाको भूमिका कस्तो हुन्छ भन्ने समेतका विषयमा केही जिल्लाहरूमा सञ्चालन गरिएको थियो । यसैगरी मानव वेचविखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दाको कार्यविधि, समस्या र समाधानका विषयमा अदालत तथा कानून कार्यान्वयन निकायका अधिकारी र स्थानीय जनता र नागरिक समाजका प्रतिनिधि बीच काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपाल्चोक र बाँके जिल्लामा अन्तरक्रिया गरी जानकारी गराइएको थियो ।

“समुदायमा अदालत: हाम्रो बुझाई र अपेक्षा” अन्तरक्रिया कार्यक्रम नवलपरासी, कञ्चनपुर, तनहुँ, बर्दिया, भक्तपुर, रुपन्देही, सप्तरी, सिराहा, धादिङ्ग, उदयपुर र महोत्तरीमा आयोजना गरियो । उक्त जिल्लाका उच्च माध्यमिक विद्यालयका शिक्षक, गा.वि.स सचिव, तामेलदार र उच्च माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूसँग अन्तरक्रिया गरियो । सो कार्यक्रमका सहभागीहरूले अदालतका सम्बन्धमा विभिन्न जिज्ञासा र उनीहरूको बुझाइ व्यक्त गरे । न्याय प्रणालीबारे केही जानकारी भए पनि अधिकांश सहभागीहरूले अदालतका बारेमा अनभिज्ञ नै देखिए । पत्रपत्रिकामा लेखिएका र आफूले अदालतमा भोगेका तथा अरुले भनेको सुनेको कुराहरूबाट सर्वसाधारणले अदालतका प्रति धारणा बनाउने गरेको पाइयो । अदालतका सम्बन्धमा सर्वसाधारणमा केही सकारात्मक र केही नकारात्मक मिश्रित प्रकारको धारणा रहेको पाइयो । अदालतका सम्बन्धमा कतिपय गलत सूचनाहरू पनि सर्वसाधारणमा प्रवाह भएको र जसको कारण अदालत प्रति सर्वसाधारणको दृष्टिकोण आलोचनात्मक रहेको देखियो । अदालतले धेरै राम्रा काम गरे तापनि थोरै नराम्रो कामले गर्दा राम्रा राम्रा कामहरू ओभरलमा परेका छन् भन्ने धारणा सर्वसाधारणमा रहेको देखियो । अदालतले जनतालाई न्यायिक सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने र अदालत र जनता बीच सहकार्य र न्यायमा पहुँच हुनुपर्ने भन्ने आम धारणा रहेको पाइयो ।

‘हाम्रो अदालत’ टेलिभिजन कार्यक्रम:

सर्वोच्च अदालतले “हाम्रो अदालत” नामक पाक्षिक टेलिभिजन कार्यक्रमको माध्यमबाट नेपाल टेलिभिजन मार्फत अदालतको गतिविधि र अदालतका काम कारवाहीका बारेमा जनतालाई जानकारी गराउने कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो ।

सर्वोच्च अदालतको वेबसाइट:

सर्वोच्च अदालतको वेबसाइट (www.supremecourt.gov.np) मार्फत शिक्षित जनताहरूको लागि सर्वोच्च अदालत तथा मातहत अन्य अदालतका बारेमा देहायका जानकारीहरू राखिएका छन् :

सर्वोच्च अदालतको परिचय, माननीय न्यायाधीशहरूको व्यक्तिगत विवरण, वार्षिक तथा मासिक प्रतिवेदनहरू, नेपाल कानून पत्रिका, सर्वोच्च अदालतको बुलेटिन, महत्वपूर्ण फैसला/आदेशको पूर्णपाठ, अदालत र न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन नियमहरू, दैनिक तथा साप्ताहिक पेशीसूची, न्यायपालिकाको रणनीतिक योजना, सर्वोच्च अदालत प्रयोगकर्ताको वडापत्र, अदालत नियमावली तथा निर्देशिकाहरू, न्यायाधीशको आचार संहिता, न्यायिक काम कारवाही सम्बन्धी कुनै पीरमर्का, अनियमितता, ढिलासुस्ती सम्बन्धमा मौखिक गुनासो, उजुरी, शिकायतको लागि टोल फ्रि नं.को व्यवस्थाका साथै अदालत सम्बन्धी महत्वपूर्ण सूचनाहरू राखिएको छ ।

परिच्छेद-४

नेपालमा सञ्चालन गरिने न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमको माती रूपरेखा

४.१ कार्यक्रमबाट हासिल गर्नुपर्ने उद्देश्यहरू

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रमले देहायका उद्देश्यहरू हासिल गर्नुपर्दछ :

- सर्वसाधारण जनता, अप्रत्यक्ष सरोकारवालाहरू, विद्यार्थी, शिक्षक, महिला र पिछडिएका समुदायलाई नेपालको न्यायिक संरचना, न्याय व्यवस्था, अदालतको काम कारवाही र यसको प्रक्रिया, न्यायपालिकाको सुधार योजना, न्याय सम्पादनमा अन्य सरोकारवालाहरूको भूमिका र यसले पार्न सक्ने प्रभाव, न्याय सम्पादनमा रहेका समस्या, जटिलता र यसको सम्भावित समाधानका उपायहरूको बारेमा जानकारी गराउने,
- प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान एवम् कानूनद्वारा प्रदत्त आफ्नो हक अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा त्यसको उपचार र प्रचलनका लागि औपचारिक न्यायिक संयन्त्रहरूको विद्यमानता रहेको तथा तिनको पहुँच सम्बन्धमा विद्यमान व्यवस्था र प्रक्रियाका बारेमा जानकारी गराई न्यायको पहुँचमा सहज वातावरण सृजना गर्ने र अन्ततः न्यायपालिका प्रति जनआस्था अभिवृद्धि गर्ने,
- न्यायपालिकाले तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने जनसाधारणका सरोकारका विषयहरू बुझ्ने र पहिचान गर्ने,
- न्यायिक प्रक्रियामा जनसाधारणको सहयोग सुनिश्चित गर्ने,
- लोकतान्त्रिक प्रणालीमा मानव अधिकारको संरक्षण एवम् कानूनी राज्यको सबलीकरणमा न्यायपालिकाको भूमिका बारेमा जनसाधारणलाई बुझाउने ।

४.२ कार्यक्रमको विधि र ढाँचा

न्यायपालिका समुदायसम्म पुग्ने र अन्तर संवाद गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न मुलुकहरूमा विभिन्न स्वरूपका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेको कुरा माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । नेपालमा सञ्चालन हुने कार्यक्रमको ढाँचा र स्वरूप कस्तो हुनु पर्छ भन्ने कुरा हामीले हासिल गर्न खोजेको उद्देश्य र संवाद गर्न खोजिएको लक्षित समुदायमा निर्भर गर्दछ । हरेक समुदायका लागि एकै प्रकारको कार्यक्रम उपयुक्त नहुन सक्दछ । सामान्यतया नेपालमा देहायका स्वरूपमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिने देखिन्छ :

- (१) न्यायाधीशहरु आफैँ विद्यालयको कक्षाकोठामा गई विद्यार्थीसँग प्रत्यक्ष संवाद गर्ने जसबाट न्यायाधीश पनि यही समाजको सदस्य हो भन्ने कुराको अनुभूति दिलाउने,
- (२) अदालतको कामकारवाहीका बारेमा छलफल र अन्तरक्रिया गर्ने,
- (३) फ्ल्यास कार्ड (Flash card), विंगो खेल (Bingo game) हाजिरी जवाफ प्रतियोगिताका माध्यमबाट अदालतको बारेमा जानकारी गराउने,
- (४) जनतालाई अदालतमा नै आमन्त्रण गरी अदालतको काम कारवाहीको अवलोकन गराई न्यायिक प्रक्रियाका बारेमा जानकारी गराउने,
- (५) समुदायका निश्चित समूहका मानिसहरुलाई विषयगत प्रशिक्षणको माध्यमबाट अदालतको बारेमा जानकारी गराउने,
- (६) सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरु मार्फत न्यायिक सूचनामूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने ।

क) कार्यक्रम सञ्चानका लागि संयन्त्र

१) न्याय क्षेत्र समन्वय समिति

न्यायापालिका र जनता बीच अदालतका कार्य प्रकृति, कार्यविधि र जनताको अपेक्षाको बारेमा छलफल वा परामर्श गर्न न्यायाधीश तथा अदालतका माथिल्लो तहका कर्मचारीहरु स्थानीय स्तरमा गई प्रत्यक्ष छलफल गराउने कार्यक्रम हुन सक्दछ। यस्ता खालका कार्यक्रमहरु कानून दिवस, मानव अधिकार दिवस, निजामती कर्मचारी दिवस, लोकतन्त्र दिवस जस्ता दिनको अवसर पारी वा नपारी पनि आयोजना गर्न सकिन्छ। कुनै समस्या विशेष जस्तै महिला विरुद्धको घरेलु हिंसामा उजुरी तथा कारवाही जस्ता विषयमा पनि छलफल कार्यक्रम आयोजना गर्न सकिन्छ। उक्त कार्यक्रम स्थानीय स्तरमा जिल्ला न्याय क्षेत्र समन्वय समिति वा पुनरावेदन न्याय क्षेत्र समन्वय समिति मार्फत कार्यान्वयन गराउन सकिन्छ।

९. जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ नियम ४ख जिल्ला न्याय क्षेत्र समन्वय समिति : (१) जिल्ला अदालतको काम कारवाहीलाई सुव्यवस्थित ढंगले सञ्चालन गर्न, जिल्ला तहका न्याय क्षेत्रका विभिन्न निकायहरु बिचको काम कारवाहीमा समन्वय गरी न्यायपालिकाको रणनीतिक योजना, फैसला र आदेशको कार्यान्वयनका लागि सहयोग जुटाउन र अदालतको सुरक्षा व्यवस्थालाई समेत समन्वय गर्न देहायबमोजिमको एक जिल्ला न्याय क्षेत्र समन्वय समिति रहनेछ :-

(क) जिल्ला न्यायाधीश	- अध्यक्ष
(ख) प्रमुख जिल्ला अधिकारी	- सदस्य
(ग) जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय	- सदस्य
(घ) प्रमुख, जिल्ला प्रहरी कार्यालय	- सदस्य
(ङ) अध्यक्ष, सम्बन्धित बार एकाइ	- सदस्य
(च) कारागार प्रमुख	- सदस्य
(छ) जिल्ला न्यायाधीशले मनोनयन गरेको जिल्ला स्थित नागरिक समाजको प्रतिनिधि एकजना	- सदस्य
(ज) सेस्तेदार	- सदस्य सचिव

२) नेपाल बार एसोसिएशन तथा बार एसोसियसनका स्थानीय इकाईहरू

कानून व्यवसायीहरू न्याय प्रणालीका महत्वपूर्ण सरोकारवालाहरू हुन् । सरोकारवाला मात्र पनि होइन, जनसाधारण र न्यायपालिका बीच सम्बन्ध स्थापित गर्ने महत्वपूर्ण कडीको रूपमा पनि बार रहेको हुन्छ । बारको सहयोग विना न त न्यायसम्पादनको कार्य नै प्रभावकारी हुन सक्दछ, न न्यायिक सुधारका योजनाहरू नै प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्दछ । सर्वसाधारण जनता तथा न्यायका उपभोक्ताहरूसँग न्यायपालिकाको संवाद स्थापित गर्न तथा न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) का कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्न पनि कानून व्यवसायीहरूको भूमिका अग्रणी र महत्वपूर्ण हुन्छ । कानून व्यवसायीहरूलाई न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) को बारेमा प्रशिक्षित गरेर उनीहरूसँगको सहकार्यमा स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) का कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउन सकिन्छ । अदालतले कानून व्यवसायीहरूको समन्वयमा कार्यक्रम गर्न सक्दछ, भने बार एसोसियन आफैले पनि यस प्रकारका कार्यक्रमहरू आयोजना गर्न सक्दछ ।

३) राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान न्यायपालिकामा कार्यरत न्यायाधीश तथा अन्य कर्मचारीहरूको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धिका लागि मात्र स्थापित निकाय होइन । न्यायपालिकाको एउटा शैक्षिक निकायको रूपमा न्यायिक सूचनाहरूको प्रवाह गर्ने भरपर्दो निकायको रूपमा पनि प्रतिष्ठानले काम गर्न सक्दछ । प्रतिष्ठान मार्फत न्यायाधीशहरू जनसाधारणसँगको संवादमा संलग्न हुन सक्दछन् । सम्भाव्य श्रोत व्यक्तिहरूलाई न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) को बारेमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण सञ्चालन गरेर ती श्रोत व्यक्तिहरूलाई कार्यक्रममा उपयोग गर्न सक्दछ ।

४) अदालतहरू

न्यायिक बाह्य पहुँच कार्यक्रम विभिन्न तहका अदालतहरू आफैले पनि सञ्चालन गर्न सक्दछन् । कतिपय मुलुकहरूमा यदि कुनै कार्यक्रममा न्यायाधीश वक्ता चाहिएमा सम्पर्क राख्न भनी अदालतहरूले सार्वजनिक सूचना नै प्रकाशन गरेका हुन्छन् । वास्तवमा जबसम्म यी कार्यक्रमहरूलाई न्यायपालिकाले संस्थागत स्वामित्व लिई सञ्चालनको लागि नीतिगत स्वीकृति दिंदैन, तबसम्म कुनै संस्थाद्वारा सञ्चालन गरिने फुटकर कार्यक्रमहरूले खासै प्रभाव सिर्जना गर्न सक्ने पनि देखिंदैन ।

५) न्यायाधीश समाज □ न्यायपालिका अधिकृत समाज

न्यायपालिकासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित व्यवसायिक संगठन भएको नाताले न्यायाधीश समाज, नेपाल र न्यायपालिका अधिकृत समाज जस्ता संगठनहरू पनि यस प्रकारको कार्यक्रम सञ्चालनका लागि उपयुक्त संयन्त्र हुन सक्दछन् ।

९) कार्यक्रमका ढाँचाहरू

१) सञ्चार माध्यमको प्रयोग

सूचना प्रवाह केन्द्र, जनसम्पर्क कार्यालय, टेलिभिजन, रेडियो, नाटक, ब्रोसर, पोस्टर, बुलेटिन लगायतका माध्यमबाट श्रव्य दृश्य सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गरी न्यायपालिकासँग सम्बन्धित सूचनाहरूको प्रवाह गर्न सकिन्छ ।

२) विद्यालय तथा विश्वविद्यालयको भ्रमण

न्यायाधीश तथा न्याय क्षेत्रका उच्च पदमा बस्ने व्यक्तिहरू स्थानीय विद्यालय तथा कलेज एवम् विश्वविद्यालयमा भ्रमण गरी न्यायिक प्रक्रिया, संविधान एवम् कानूनद्वारा प्रदत्त आफ्नो हक अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा त्यसको उपचार र प्रचलनका लागि औपचारिक न्यायिक संयन्त्रहरूको विद्यमानता तथा तिनको पहुँच सम्बन्धमा विद्यमान व्यवस्था र प्रक्रियाका बारेमा जानकारी गराउन सकिन्छ ।

३) इन्टर्नशीप

विद्यालय तथा विश्व विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई अदालतमा इन्टर्नसिप गराएर पनि न्यायिक प्रक्रिया र न्याय प्रणाली तथा न्यायिक कार्य प्रकृतिका बारेमा जानकारी गराउन सकिन्छ ।

४) अदालतको भ्रमण

जनसाधारण एवम् विद्यार्थीहरूलाई अदालतको भ्रमणका लागि आमन्त्रण गरी अदालती कार्यविधि, प्रक्रिया, योजना, अदालतबाट प्रदान गरिने सेवा, अदालतको भौतिक अवस्था र समस्याहरूका बारेमा जानकारी गराउने एवम् न्यायाधीशहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा अन्तरक्रिया गराउन सकिन्छ ।

५) समुदायका सदस्यहरूसँग अन्तरक्रिया

जनसाधारणको कुनै खास समुदायमा न्यायाधीशहरू गई कुनै खास विषयमा समुदायका सदस्यहरूसँग प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया र अन्तर संवाद गर्न सकिन्छ ।

४.३ कार्यक्रमले लक्षित गर्नुपर्ने समूहहरू

न्यायिक बाह्य पहुँच (Judicial Outreach) कार्यक्रम यही समूहलाई नै लक्षित गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने भनी निश्चित गर्न सकिने कुरा होइन। यस प्रकारको कार्यक्रम समुदायका विभिन्न वर्गसम्म पुऱ्याउनु जरुरी हुन्छ। तथापि सबै समुदायमा एकै पटक यस प्रकारको कार्यक्रम पुऱ्याउन सम्भव नहुने हुँदा कार्यक्रमको लागि लक्षित समूहको पनि प्राथमिकीकरण गरिनु आवश्यक हुन्छ। प्रथम चरणमा देहायका समूहलाई लक्षित गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ :

नागरिक समाजका सदस्यहरू

कतिपय गैरसरकारी संस्थाहरू पनि न्यायिक प्रक्रिया र प्रणाली बारे राम्रो जानकारी छैनन्। यस्ता संस्थाहरू गाउँ गाउँसम्म विभिन्न कार्यक्रमहरू लिएर जाने हुँदा यस्ता संस्थामा कार्यरत व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरी कार्यक्रम गर्न सकिँएमा न्यायिक सूचनाका संवाहकका रूपमा उनीहरू स्वयम् अदालतको प्रतिनिधिको रूपमा बोल्न सक्ने हुनाले गैरसरकारी संस्थामा कार्यरत व्यक्तिहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

स्थानीय निकायका सचिवहरू

गाउँ विकास समिति र नगरपालिकामा कार्यरत सचिवहरू सही अर्थमा सरकारी प्रतिनिधिहरू हुन्। जनसाधारणका सबै समस्याहरू पहिला यी नै सचिवहरूकहाँ आइपुग्छन्। यी निकायमा कार्यरत सचिवहरू अदालतका विभिन्न प्रक्रियामा साक्षी बस्नु पर्ने लगायतको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने अदालतका सहयोगी सहकर्मीहरू पनि हुन्। त्यसैले यी निकायमा कार्यरत सचिवहरूलाई न्यायिक प्रक्रिया र न्याय प्रणालीका बारे सुसूचित गराउन सकिँएमा उनीहरू आफै पनि अदालत प्रति सहयोगी बन्न सक्ने र गाउँका सर्वसाधारणका लागि अदालतको सन्देशवाहकको रूपमा काम गर्न सक्ने देखिन्छ।

- विद्यार्थीहरू
- विद्यालय एवम् कलेज तहका विद्यार्थी भोलिका राष्ट्रका कर्णधार हुन्। विद्यार्थी अवस्थामा नै न्यायिक प्रक्रिया र न्यायिक कार्य प्रणालीका बारे जानकारी गराइएमा कहिल्यै नबिर्सने र न्यायिक कार्य प्रकृतिका बारे शुरु मै सकारात्मक धारणा निर्माण गर्न सकिने विश्वास लिन सकिन्छ।
- राजनीतिक दलका भातृसंगठनका कार्यकर्ताहरू
- राज्य, सरकार अथवा अन्य कुनै पनि गतिविधिका बारेमा जनस्तरमा छिटो र प्रभावकारी सूचना सम्प्रेषणको माध्यमको रूपमा राजनीतिक दलका कार्यकर्ताहरू रहेका हुन्छन्। कुनै विषयमा अमूक समुदायमा कस्तो दृष्टिकोण बनेको छ

भन्ने कुरा धेरै हृदयसम्म त्यहाँका राजनीतिक कार्यकर्ताहरुको दृष्टिकोणमा निर्भर गर्दछ। त्यसैले यस्ता कार्यकर्ताहरुलाई लक्षित गरी न्यायपालिकाका बारे सकारात्मक दृष्टिकोण निर्माण गर्न सकिएमा सहजै जनस्तरमा पनि सोही प्रकारको दृष्टिकोण निर्माण हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

परिच्छेद-५

कार्यक्रम सञ्चालनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यूनतम निर्देशक विधि तथा शर्तहरू

५.१ कार्यक्रम सञ्चालनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यूनतम निर्देशक विधिहरू

- (क) **श्रोत व्यक्ति:** यस कार्यक्रममार्फत समुदायसँग न्यायपालिकाको प्रत्यक्ष संवाद हुने हुँदा न्यायापालिकालाई प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति उपयुक्त हुन र आवश्यक तयारी गर्न जरुरी छ। कार्यक्रममा छलफल हुने विषयवस्तु र सहभागीता समेतलाई दृष्टिगत गरी कम से कम एकजना न्यायाधीशको उपस्थिति कार्यक्रममा हुनु जरुरी देखिन्छ। अन्य श्रोत व्यक्तिको रूपमा न्यायिक प्रक्रिया र न्यायिक कार्यको स्वभाव बुझेका तथा न्यायपालिका प्रति सकारात्मक सोच भएका न्याय सेवाका उच्च अधिकृतहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू र कानून व्यवसायीहरू पनि हुन सक्दछन्।
- (ख) **छलफल विधि:** कार्यक्रममा समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो मनमा लागेका सबै कुराहरू निर्धक्कसाथ राख्न पाउने वातावरण निर्माण गरिनु जरुरी छ। न्याय प्रणाली र न्यायिक कार्य प्रति कुनै जिज्ञासा भए ती जिज्ञासाहरू राख्न मौका दिने र ती जिज्ञासाको सम्बोधन हुने अवस्था सिर्जना गरिनु पर्दछ।
- (ग) **विषयवस्तु:** कार्यक्रममा छलफलका लागि विभिन्न विषयहरू तय गर्न सकिन्छ। तर प्रथम चरणमा हाम्रो उद्देश्य न्यायिक कार्यको स्वभाव र प्रकृति तथा नेपालको न्याय प्रणालीको बारेमा परिचित गराइ न्यायपालिका प्रति जनसाधारणको आस्था एवम् विश्वास अभिवृद्धि गर्नु रहको हुँदा न्यायिक कार्य प्रणाली कै बारेमा अन्तरक्रिया गराइनु बढी उद्देश्यमूलक हुने देखिन्छ।
- (घ) **उपयुक्त स्थान:** समुदायमा अदालत नयाँ अवधारणाको कार्यक्रम भएकोले उपयुक्त स्थानको छनौट पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। कार्यक्रम स्थल सकेसम्म समुदाय कै लक्षित वर्गको बसोबास रहेको स्थान सार्वजनिक स्थल जस्तै स्कूल, स्थानीय निकायका भवन, प्राङ्गण आदिमा आयोजना गर्नु उपयुक्त हुन्छ। कार्यक्रम स्थानीय स्तरमा गरिएमा अझ यसको गुणात्मक प्रभाव पर्न सक्दछ।
- (ङ) **सहभागीता:** कार्यक्रमको सहज सञ्चालनमा आउन सक्ने समस्या र चुनौती समेतलाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त सहभागी (समुदाय) को छनौट हुनु जरुरी छ।

विशेषतः न्यायको पहुँचबाट टाढा रहेका समुदायलाई लक्षित गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

(च) श्रोत साधन: कार्यक्रम सञ्चालनमा खासै आर्थिक श्रोतको व्ययभार पर्दैन । त्यसैले कार्यक्रमका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक श्रोत तथा साधन अदालत आफैले व्यवस्थापन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । अदालतले आफ्नो वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गरी यस्ता कार्यक्रमलाई अदालतको वार्षिक बजेटमा नै उल्लेख गरी कार्यक्रमलाई संस्थागत गरी निरन्तरता दिन सकिन्छ ।

५.२ कार्यक्रम सञ्चालनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यूनतम शर्तहरू

- जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, द्वेष, बढाउने विषयमा छलफल नगर्ने,
- अदालतमा विचाराधीन कुनै खास मुद्दाको विषयमा छलफल नगर्ने,
- व्यक्तिगत आक्षेप लाग्ने किसिमका विषयहरू नउठाउने,
- कसैको निजी मुद्दाको विषयमा छलफल नगर्ने,
- स्थानीय स्तरको कुनै विषयलाई असर हुने गरी छलफल नगर्ने,
- अनुमानको विषयमा छलफल नगर्ने,
- राजनीतिक विषय समावेश भएका विषयमा छलफल नगर्ने ।

सम्पर्क ठेगाना :

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

हरिहरमठ, ललितपुर

फोन नं. : ९७७-१-५५४८०५७/५५४८०६७

फ्याक्स नं. : ९७७-१-५५३०६६२

E-mail : info@njanepal.org.np

Website: njanepal.org.np